

Günorta Sibir we Merkezi Aziýa türki halklarynyň dekorasiýa sungaty

Category: Kitapcy, Şekillendiriş we heýkeltaraşlyk sungaty

написано kitapcy | 23 янвря, 2025

Günorta Sibir we Merkezi Aziýa türki halklarynyň dekorasiýa sungaty
GÜNEY SİBİRYA VE MERKEZİ ASYA TÜRKLERİNİN TATBİKİ
DEKORASYON SANATI

Türkler VI-X. yüzyıllarda Güney Sibirya ve Orta Asya'da hızla yayılmaktaydılar. Atlı göçebe kültürüne sahip çeşitli Türk boyları Orta Çağ'ın ilk dönemlerinde sırasıyla Uygur, Kırgız ve Kumak gibi Türk hakanlıklarının yönetimi altında yaşamışlardır. Bu nedenle VI-X. yüzyıllar bilim aleminde "Eski Türk Devri" olarak adlandırılmaktadır. Türk Devletlerindeki askeri yönetim sistemi, göçebe Türk boylarının maddi ve manevi kültürünün birliği anlamına gelmekteydi. Hakim etnik grupların maddi ve manevi kültürleri step ve orman bölgelerinin bağımlı ve bağımsız boyları tarafından taklidine bir tarz olarak hizmet etmekteydi. Yerli göçebeliğin ortaya çıkışı Türk insanını, kemer takımları, rengarenk süslenmiş atlar, törensel silahlar gibi Türk kültürünün değerli unsurlarına sahip olma çabası içine sokmuştur. Bu çaba Orta Asya göçebelerinin yeni ideolojik ve estetik gösteriş kaygısının ifadesiydi. Bunlar genellikle tatbiki dekorasyon sanatının, özellikle torevtika sanatının gelişimi esnasında ortaya çıkmıştır. Özellikle tanınmış savaşçıların hayatlarından alınan kesitler tatbiki dekorasyon sanatında ve antropomorfik kompozisyonlarda bir estetizm örneği olarak canlandırılıyordu. Bu dönemde torevtik aletler tezyininde bitkisel motifler de yer almaktaydı. Herkesin iyiliğini isteme gibi sembolik anlam taşıyan bu motiflerin, söğüt dalı, palmiye, incir ağacı, lotus, ebegümece vb. bitki tasvirlerinden oluşmalarıyla da genellikle çiftçilik kültürüyle ilgili oldukları görülmekteydi.

Torevtik aletler bunun yanı sıra hayvansal ve ornitolojik motiflerle de süslenmekteydiler. Tıpkı bitkisel motiflerde olduğu gibi bu motifler de sembolik anlamlar taşımaktaydılar; dini ve estetiksel anlamlar yüklenmişti. Orta Çağ'ın ilk dönemlerinde tatbiki dekorasyon sanatında antropomorfik motiflere de rastlanmaktadır. Hatta bunlardan bazıları göçebe Türklerin kahramanlık destanlarında da yer bulmuşlardır.[1]

Türk Dönemi'nde bu aletlerin üzerindeki tasvirlerin belli bir bölümü Budizm'in ve Manihaizm'in kutsal sembollerini canlandırmaktaydılar.[2] Bu motiflerin en yaygın oldukları dönem Uygur, Kırgız ve Kimek hakanlarının Güney Sibirya ve Orta Asya'da hakimiyetlerine denk gelmektedir. Bu dönemde göçebe Türklerin Doğu Türkistan ve Orta Asya'daki çiftçilerle aktif bir ticari ve kültürel ilişkileri vardı.

Eski Türklerin sanatlarındaki başlıca nüanslar Orta Çağ başlarında Güney Sibirya ve Orta Asya göçebelerinin tatbiki dekorasyon sanatlarında da görülmekteydiler. Kemer ve at takımları gibi bu torevtik aletler, eski Türklerin kullandıkları aletlerin en yaygın olanlarındandı (Resim 1). Kemer takımına metal tokalar, asma rozetler ve kemer başlıkları dahildi. Zaman içinde bu süsleme şekilleri de değişime uğramıştır. Mezarlıklardan bulunmuş olan I. Göktürk Hakanlığı öncesi döneme ait kemer takımları fragmanlar halinde bilim alemine sunulmuşlardır. Bu kemer takımları tam takım olarak ortaya çıkmamıştır. Daha sonraki dönemlerde arma tarzında süslenmiş metal kemerler göçebe Türkler arasında yaygınlaşmıştır. Bu rozetler, hayvan resimleriyle, geometrik oyma ve kabartma figürlerle süslenirdi.[3] Daha gelişim süreci içinde olan bu süsleme tarzının Doğu Avrupa göçebe kültüründe de yaygın olmasını, VI. yüzyılda Eski Türklerin Batı'ya yaptıkları yürüyüşlere bağlayabiliriz.[4]

II. Doğu Göktürk Hakanlıklarını içine alan VII-VIII. yüzyıllar sade ve süssüz kemer takımlarıyla karakterize edilebilir.[5] Bu kemer takımlarının içinde ek küçük asma kemerler için metal çerçeveler yer almaktaydı (Resim 2).[6]

Türk Hakanlıklarının çöküşünden sonra da bu sanatın gelişimi durmadı ve tam tersine yeni karakteristik çizgilerle zenginleşti. Bu gelişme yeni süsleme araç ve gereçlerini de beraberinde getirdi. Bu süsleme sanatında da genellikle geleneksel motifler kullanılmaktaydı. İnsan, hayvan ve bitki figürlerinden oluşan bu motiflere iyilik, güzellik anlamları yüklenmiştir. Bazen kemerlerin üzerine "hakana bağlılık" anlamına gelen runik yazılar da yazılırdı.[7] Bu zengin kemer takımları zaman zaman bronz, gümüş veya altın kaplama ile süslenirdi.[8] Bu takımların süslenmesinde kullanılan araç-gereçlerin üzerinde söğüt dalı, yaprak resmi ve filiz gibi bitkisel motifler de sık görülen bir olaydı. Bu aletlerin üzerinde yer alan hayvansal ve insana benzer figürlerin temeli İran kültürüne dayanmaktaydı ve Türk kültürüne Soğdlar

aracılığıyla girmişlerdi. İstismarcı din misyonerlerinin faaliyetleri ise bu figürler üzerinde yer alan dini sembollerin artışına neden olmaktaydı.

Koşum takımları özel bir tarzla süslenirdi. Esas bölümlerinin söğüt dalı, üzüm salkımları, lotus ve incir ağacının çiçeklerini yansıtan bitkisel motiflerle süslendiği koşum ferahileri ve kılıç kemerleri üzerinde balık, insan, ev ve yabani hayvanların bulunduğu tasvirlerle süslenmekteydi. Bütün bu motifler hayır isteklerini sembolize etmekteydi.

Özellikle silahların süslenmesinde bu tür motiflerin daha sık kullanılırdı. Orta Asya, Doğu Türkistan ve Yakın Doğu'da bunlardan bol miktarda bulunmuştur. Nitekim Altaylar'daki Colin Anıtı'nda bulunan, üzeri Soğd yazılarıyla süslenmiş bir adet kılıç bunu onaylamaktadır.[9]

Altaylar'daki Sayan mezarlıklarında da birkaç adet gümüş küp bulunmuştur. Eski Türk askeri kültürünün bu paha biçilmez örneğinin İran, Orta Asya ve Doğu Türkistan'dan geldiği düşünülür. Düz ve kulpları bitkisel motiflerle süslenmiş olan bu küplerin yanı sıra bir de tas olarak kullanıldığı düşünülen küçük, gümüş kaplama küpler tatbiki dekorasyon sanatının önemli örneklerindendir.

Tatbiki dekorasyon sanatında boynuz veya kemik üzerine oyma tarzıyla yapılan süsler de geniş bir biçimde yayılmıştı. I. Göktürk Hakanlığı dönemi'nde oyma kemik başlıklı yayların kullanıldığı görülmektedir. Tyan-şan'daki Taş-Tübe Mezarlığı'nda bir tarafında kemik üzerine oyularak işlenmiş av sahnesi de bunun en önemli örneklerindendir.[10] Bu tasvirde kaçan bir ala geyiğe ok atmak üzere diz üstü oturmuş bir avcı yer almaktadır. Burada avcı şematik olarak, yay ise bir çizgiyle anlatılmıştır. Ucu asimetric dörtken şeklinde canlandırılmış olan bu okun kenarlarında kesik çizgiler vardır.[11]

Kudırge Mezarlığı'nda bulunan eğerin ön tarafındaki boynuz

kaplamalı yayın üzerinde ise teknik ve ana fikir olarak eksiksiz bir kompozisyon işlenmiştir. Bu kompozisyon, köpekleri ile ava çıkmış olan bir grup atlı avcıyı ve onların yaptığı iki av sahnesini canlandırmaktadır. Bu sahnelerin her ikisinin de odağında, herkes için tehlike arz eden aslanlar yer almaktalar. Ayrıca aslanların dışında tasvirde yer alan ayı ve balık resimleri de bu av sahnesine özel ve sembolik anlamlar katmaktalar. G. A. Fedorov- Davidov “bu atlı yiğitlerin hayvanlar alemine saldırarak bütün hayvanları korkuttuklarından...” bahseder.[12]

Yine Tyan-şan’daki Suttuu-Bulak adlı eski Türk mezarlıklarında üzerlerinde değişik kompozisyonların işlendiği kemik levhalar bulunmuştur. Bu levhaların üst kısmında Eski Türk ve Soğd savaşçıların tabur halinde tasvirleri yer almaktadır. Burada Eski Türklere has etnografik çizgiler: Uzun saçlı, uzun bıyıklı, cüppeli erkeklerin yanı sıra, çadır içinde baş örtülü kadınlar tasvir edilmektedir. Savaşçıların ok, yay, zırh, ok kaburları ve sivri kılıçlardan oluşan silah takımları belirgin bir şekilde görülmektedir.[13] Bu sahneler muhtemelen kahramanlık destanlarında da Batı Türklerinin yaratıcı sanatlarının parlak örneği olarak yer bulmuştur (Resim 3).[14]

Kemik, boynuz ve ağaçtan yapılan bu sanat eserleri sadece hayvansal ve antropomorfolojik konularla değil, aynı zamanda değişik motiflerle de süslenmiştir. Altaylar’daki eski Türk mezarlığı Katanda-2’de bulunan eyerin ön ve arka kısımları, saçaklar halinde yanlara dağılan bitkisel motiflerle süslenmiştir.[15] Bu yuvarlak ve kıvrımsal nakışların dalgalı çizgilerle birbirlerine birleştirilmesi yaygın süsleme tarzlarındandı. Tyan-şan’daki Batı Türkleri arasında geometrik nakışlarla süslenmiş bu tür sanat eserlerine de rastlamaktayız.[16]

Tyan-Şan’daki Suttuu Bulak Mezarlığı’nda oyma sanatı yüzeysel ve basma yöntemiyle yapılmaktaydı. Burada bulunan ağaçtan yapılmış eğerin ön yayındaki kıvrımsal figürler ve çizgiler basma yöntemiyle işlenmiş ve kendi aralarında dairevi

kabartılarla birleştirilmiştir.[17] Kamçının kabzası ağaç ve boynuzdan yapılmış geniş hacimli oymalarla süslenmiştir. Bunların üzerine işlenmiş figürler, urgan veya deri kemerle bağlanmıştır. Altay'daki Kuray Abidesi'nde yırtıcı hayvan başı ve kıvrımlı işlemelerle süslenmiş oymalı kabzalar bulunmuştur.[18] Tuva'daki Arjan eski Türk mezarlığında, boynuzdan yapılmış ve at başı heykelciğiyle süslenmiş figürler bulunmuştur.[19]

Eski Türk süs sanatında İran, temel olarak Soğd süsleme geleneğinin izleri görülmektedir. Eski Türk süsleme sanatında Batı Türkistan, Tan (Çin) ve Orta Asya'nın bu daldaki yeniliklerinden geniş bir biçimde yararlanılmıştır. Akçe, aynalar, bezekler, kaplar ve silahlar buna örnek olarak gösterilebilir. Uygur, Kırgız, Karluklarla olan ilişkiler, Eski Göktürk el sanatı süslemelerindeki değişimlerin meydana gelmesinin bir diğer sebebidir.

VIII. yüzyılın ortalarında Orta Asya'daki Göktürk Devletlerinin yerini Uygur Hakanlığı almıştır. Yeni Devlet'in Türk dilli tebasının esas hissesi, Göktürk Hakanlığı Dönemi'nde yerleştikleri bölgelerde kalmışlardır. Bu nedenle Hakanlık Dönemi'nde Uygur kültürünün bir çok unsuru Göktürk kültürüyle benzerlik göstermektedir.

Orta Asya göçebelerinin oyma sanatı tarihinin Uygur Dönemi'nde süsleme, önemli bir gelişim göstermiştir. B. İ. Marşak'a göre tüm bu motifler, toprak temelli yerleşik halklardan alınmış, fakat yeniden işlenerek ilk hallerinin kopyası olmaktan uzaklaşmışlardır.[20] Uygur Dönemi'nde göçebelerin dekorasyon sanatında Soğd kültürü izleri görülmektedir. Onların en büyük etkisi özellikle metallerin sanatsal işlenmesinde olmuştur. Metalik eşyalar, daha çok asma filizleri, lotus ve incir çiçekleriyle süslenmiştir. Kompozisyonlarda temel motif olarak bitkisel, antropomorfolojik ve zoomorfolojik motifler kullanılmıştır.[21] Bu dönemde bezek unsuru olarak bir de ateş incisi, incir çiçeği gibi Budist inancı simgeleyen motifler yer almaktaydı (Resim 4).[22] VIII-IX. yüzyıllarda Uygur

torevtik sanatında detayların bolluğu ve motiflerin kaplandığı görülmektedir. Bu özellik diğer Türk dilli boyların da metal süsleme sanatlarında görülmektedir.

Her ne kadar oyma üslubunda, boynuz ve kemikten yapılan eşyalara rastlanmasa da Uygurların işleme sanatında bu malzemeleri kullandıkları arkeolojik bulgulardan bilinmektedir.

Uygurların ev çatılarını kiremitle döşemeleri, özellikle de kenarlarını oval biçimde yapmaları Tan İmparatorluğu'ndan alınan bir özelliktir.[23]

Tatbiki dekorasyon sanatı öğeleri Yenisey Kırgızları arasında da geniş bir biçimde yayılmıştır. S. V. Kiselyev'e göre, Kırgız süsleme sanatında İskit-Sibiryaya hayvan motiflerinin ve Taştık kültürünün izleri de görülmektedir.[24] O, aynı zamanda Yenisey Kırgızlarının metal süsleme sanatında İran ve Tan İmparatorluğu'nun izlerinin görüldüğünü söylemektedir.[25]

Kiselyev, Kırgız tatbiki dekorasyon sanatını VI-VIII. ve IX-X. yüzyıllar olmak üzere iki döneme ayırmaktadır. Bu sanatın, tarihi gelişiminde aynı sanatsal özelliklerin her iki dönem için de geçerli olduğunu belirtmiştir.[26] Tuva'daki Kırgız kurganlarında Budist motiflerle süslenmiş örneklerle rastlanmaktadır.[27] B. İ. Marşak, IX. yüzyıla ait Kopen Çaa-Tas'ta (kurganlık) bulunmuş altın mutfak eşyalarında görülen Kırgız süsleme sanatında Soğd kültürünün etkilerinin olduğunu belirtmiştir.[28]

Kemer ve koşum malzemeleri (gem, üzengi) süsleri, eyer ve kapacak işlemelerindeki özellikler Kırgız kültürüyle bağlantılıdır. Bu süreçte ferahi ve tokaların süslenmesinde "umum Türk" formasının yaygın olduğu üzüm salkımları, incir çiçekleri gibi motifler karakteristiktir. Çeşitli yırtıcı hayvan, parçalanmış koyun, kanatlı yırtıcı kuşlar, ördek ve balık gibi çeşitli motiflerle süslenmiş ferahiler görülmektedir. Kopen Çaa-tas'ta oyma üslubuyla bitki

filizleri, yeni açmış çiçek gibi çeşitli bitkisel motiflerle süslenmiş olan bu ferahilerin yanı sıra insan yüzü, dişlerinde hilal tasvir edilmiş olan iki başlı ejderhalar gibi insan ve hayvansal motiflerle süslenmiş ferahilerle de karşılaşılmaktadır (Resim 5). L. A. Yevtyuhova, Kırgız oyma sanatçıları ile İran Sasanilerinin ziyafet eşyalarındaki motifler arasında bulunan benzerliğe dikkat çekmiştir.[29] O, ayrıca altın ve gümüşten yapılmış ziyafet eşyalarında görülen süsleme motifleri arasındaki benzerliklerden de söz etmiştir.[30]

Çaa-tas Dönemi Kırgız oyma sanatında görülen motifler ile eski Türklerin kullandıkları motifler arasında bazı farklılıklar görülmekteydi. Kırgız oyma sanatında VIII-X. yüzyıla has olan arma tarzı ürünler ve antropomorfolojik, hayvansal, bitkisel motiflere genellikle rastlanmamaktadır. Kırgız tatbiki dekorasyon sanatında kullanılan motifler Eski Türk ve Uygurlara nazaran daha rengarenktir. IX-X. yüzyılda, İmparatorluklar Dönemi'nde üretilmiş olan bu sanat dalına ait ürünler, bütün tatbiki dekorasyon sanatı ürünlerinin tamamından farklı idi. Bunlar pratik olarak Kırgız kültürünün yaygın olduğu bütün arazilerde ve bu kültürün zirveye ulaştığı dönemde görülmektedir.[31]

Genellikle bronzdan yapılan bu ürünlerin çoğu altınla kaplanmıştır. Ama en kayda değer örnekleri tamamen altından yapılmıştır. Bu dönemde ziyafet kapları, silahlar, kemerler, koşum malzemeleri, tokalar, kemer iğneleri, kemer ferahileri ve mengenelerde görülen en yaygın motifler üzüm salkımı, filiz, gonca, lotus, incir çiçeği gibi bitkisel, kanatlı aslan, Anka kuşu, geyik, dağ keçisi, horoz, ördek, kaz ve balık gibi çeşitli hayvansal motiflerdi. Karşı karşıya dayanan kuşların, boyunlarının konumlarıyla haç oluşturan tasvirleri de sık sık karşımıza çıkmaktadır. Çok sayıda kuş tasvirleri, stilize edilerek bitkisel nakışları hatırlatmaktalar.

Antropomorfik öğeler arsında sivri uçlu kalpaklar, belirgin yüzlü (şaşı gözlü, geniş ağızlı, bıyıklı ve sakallı) insan

tasvirleri yer almaktadır (Resim 6, 1, 2, 4). Zırhlı gömlek, cüppe, mızrak ve ok kılıfları ile atlılar tasvir edilmiştir. Ferahilerdeki işlemlerde taç giymiş insan tasvirleriyle karşılaşılmakta ve bu insanlar ikili veya üçlü halde görülmektedir. Bu nakışlar içinde, lotus, alev incisi, sonsuz düğümler, çingiraklar ve incir çiçekleri gibi Budist ve Maniheizt inancın öğeleriyle Nesturi haçları andıran motiflere rastlanmaktadır (Resim 7).

Bu dönem içerisinde Kırgız tatbiki dekorasyon sanatında bitkisel motifler dini konularda bile sıkça kullanılmaktadır.[32] IX-X. yüzyılda görülen bereket (bolluk) temalı işlemler Kırgız metal işleme sanatının da hızla yükselmeğe başladığını göstermektedir. Ama çok sayıda tema İran kültüründen, ayrıca Orta Asya ve Doğu Türkistan kültüründen etkilenmiştir. Hatta Budizm, Manihaizm ve muhtemelen Nesturiliğin temsilcileriyle vuku bulunan temaslar sanat dalı üzerinde büyük etkiler bırakmışlardır.[33]

Yapılan arkeolojik kazılardan, Kırgızların ağaç ve kemik gibi malzemelerle yapılan oyma sanatını da bildikleri anlaşılrsa da maalesef bu alandaki örneklerle çok ender rastlanmaktadır. Uybat Çaa-tas'taki kurganda akağaç kabuğundan oyulmuş insan yüzü, deve figürleri ve spiral nakışlar bunun bariz örneğidir.[34]

Tuva'daki Tora Tel Artı Kurganı'nda dairevi nakışlarla süslenmiş kemik kalıntıları (kırıntıları) bulunmuştur.[35] Uybas Çaa-tası Kapçalı-1 Kurganı'nda ise ağaçtan yontulmuş altın kaplama koç heykeli bulunmuştur. Bütün bu eserler Taştık kültürünün geleneklerine uygun olarak yapılmıştır.[36] Bütün bu arkeolojik buluşlar sonucu Kırgız ve Kimek oyma sanatları arasında büyük benzerlikler olduğunu da söyleyebiliriz.[37] Doğu Kazakistan, Batı Sibirya ve Altaylar'da yapılan arkeolojik kazılarda, Kimek kültürüne ait birçok oyma sanatı ürünü bulunsa da bir takım araştırmacılar, Kimek abidelerinin Strost Kültürü'ne ait olmadığını söylemekte.[38] Kimek kültürünün diğer varyantlarında zengin bitkisel nakışlarla

süslenmiş kemer ve koşum malzemeleri görülmektedir. Kalkan, kemer, koşum malzemeleri (gem, dizgin, üzenğı) toka ve ferahilerdeki en yaygın motif üzüm sorkunu olarak kaydedilmiştir. Kalp ve açılmış kanatları andıran rozet ferahileri de bulunan bu örnekler arasında göstermek gerekir.[39] Bitkisel nakışlar sivri süvari kılıçlarının ve bıçakların kabzalarını süslemiştir.[40] Bunun dışında palmiye, çiçek rozetleri ve çeşitli yuvarlak desenler de görülmüştür.[41] Ornitomorfik tasvirler arasında uçan, kanatları açılmış ya da yüz yüze duran kuş görünümlü örme tasvirler de görülmektedir.[42] Az da olsa dik bir şekilde kuyruklarını açmış kuş tasvirlerine de rastlanmaktadır.[43] Yine az da olsa ferahilerde kanatlı aslan tasvirleriyle karşılaşılmalıdır.[44] Balığı andıran zengin bitkisel motiflerle süslenmiş bronz ve gümüş işlemelere de rastlanmaktadır.[45]

Bazı yerlerde sivri uçlu ser giymiş bıyıklı ve sakallı erkek tasvirleri de karşımıza çıkmaktadır.[46]

Kimek tatbiki dekorasyon sanatında ağır silahlı savaşçı tasvirlerine özel yer ayrılmaktadır. Bu savaşçılar genellikle at üstünde ve ellerinde mızrak tutmuş durumda tasvir edilmişlerdir.[47] Yaya savaşçı tasvirine ender rastlanmaktadır. Bu tasvirlerdeki bütün savaşçılar zırh giyinmiş ve ok atma pozisyonunda görülmektedir[48] (Resim 8). Budist ve Maniheist etkilerden kaçmayan Kimek tatbiki dekorasyon sanatında, bu dinlere ait kanonik sembollere çok az rastlanmaktadır.[49]

Kimeklar, oyma üslubuyla kemik ve boynuz üzerine işlemler yapmışlardır. Günümüze kadar saklanmış olan, boynuzdan yapılmış bir adet kamçı kabzası ve bir adet kemikten yapılmış ok kılıfının üzerine oyma yöntemiyle çeşitli bitkisel motifler işlenmiş ve alt kısmına karşı-karşıya durmuş iki at kafası oyulmuştur.[50]

İlkin Orta Çağ Dönemi'nin tamamını incelediğimiz zaman Güney

Sibiry ve Orta Asya Türk dilli göçebelerinin tatbiki dekorasyon sanatında ne kadar çok geliştiklerini görürüz. Bu ürünler zengin ve çeşitli konuları kapsamakta, yapılış itibariyle yüksek teknoloji (dönemin olanakları kastedilir) ve yetenek gerektirirdi.

Dr. Alisa Y. BORISENKO,

Rusya Bilimler Akademisi Arkeoloji ve Etnografya Enstitüsü / Rusya.

Alıntı Kaynağı: Türkler, Cilt: 4 Sayfa: 105-109

• **Dipnotlar:**

[1] Griyaznov, M.P., Drevneyşie Pamyatniki Geroiçeskogo Eposa Narodov Yujnoy Sibiri, Arheologičeskiy Sbornik Gosudarstvennogo Ermitaja, L., 1961, sayı 3, s. 15-17.

[2] Hudyakov, Y.S., Haslavskaya L. M., İranskie Motivı v Srednevekovoy Torevtike Yujnoy Sibiri, Semantika Drevnih Obrazov, Novosibirsk 1990, s. 117-125.

[3] Gavrilova A.A., Mogilnik Kudurge Kak İstoçnik Po İstorii Altayskih Plemen M.L 1965, s. 89; Magilnikov V.A., Tyurki, Stepı Evrazii v Epohu Srednevekovya, M. 1981, Resim 19, 20-50, 18-25, 5-7.

[4] Gumilev, L.N., Drevnie Tyurki, M., 1993, s. 48.

[5] Klyaştorıy, S.G., Savinov, D.G., Stepnie İmperii Evrazii, SPb., 1994, s. 126.

[6] Magilnikov V.A., Tyurki, Stepı Evrazii v Epohu Srednevekovya, M. 1981, Resim 19, 20-50, 18-25, 23, 5-7.

[7] Kiselev, S.V., Drevnyaya İstoriya Yujnoy Sibiri, M., 1951, s. 536.

[8] Savinov, D.G., Drevnetyurkskie Kurganı Uzuntala, Arheologiya Yujnoy Sibiri, Novosibirsk 1982, s. 107, 110.

[9] Kubarev, V.D., Palaş s Sogdiyskoy Nadpisyu İz Drevnetyurkskogo Pogribeniya Na Altaye, Severnaya Aziya i Sosednie Territorie v Srednie Veka, Novosibirsk 1992, Resim 5.

[10] Magilnikov V.A., Tyurki, Resim 20, 26.

[11] Hudyakov Y.S., İskusstvo Srednovekovıh Koçevnikov Yujnoy

- Sibiri i Sentalnoy Azii, Novosibirsk 1998, s. 112, Resim 2, 5.
- [12] Federov-Davidov, G.A., İskusstvo Koçevnikov i Zolotoy Ordı, Moskva 1978, s. 82.
- [13] Hudyakov, Y.S., Kabaldıyev, K.Ş., Soltabaev, O.A., Mnogofigurnıe Kompozitsii Na Kostyanıh Plastinah İz Pamyatnika Suttuu Bulak, Noveyşie Arheologičeskie i Etnografıçeskie Otkrıtiya v Sibirii, Novosibirsk 1996, s. 242.
- [14] Hudyakov, Y.S., Kabaldıyev, K.Ş., Soltabaev, O.A., Mnogofigurnıe Kompozitsii Na Kostyanıh Plastinah İz Pamyatnika Suttuu Bulak, Noveyşie Arheologičeskie i Etnografıçeskie Otkrıtiya v Sibirii, Novosibirsk 1996, s. 243.
- [15] Gavrilova A.A., Mogilnik Kudurge Kak İstoçnik Po İstorii Altayskih Plemen M; L 1965, resim 8, 1, 3.
- [16] Tabaldıyev, K.Ş., Kurganı Srednevekovıh Koçevıh Plemen Tyan-Şanya, Bişkek 1996, resim 21, 3.
- [17] Tabaldiev, K.Ş., Kurganı Srednevekovıh Koçevıh Plemen Tyan-Şana, Bişkek 1996, resim 21, 3.
- [18] Kiselev, S.V., Drevnyaya İstoriya Yujnoy Sibiri, MİA. M. -L. 1949, 39, Tabl. 2, s. 302.
- [19] Klyaştorıy, S. G., Runıçeskie Nadpisi İz Kurgana Arjan II, Pervobıtnaya Arheologiya Sibiri, L. 1975, res. 1.
- [20] Marşak, B.İ., Sogdiyskoe Serebro, M. 1971, s. 51.
- [21] Fedorov-Davidov, G.A., İskusstvo Koçevnikov, s. 65.
- [22] Hudyakov, Y.S., Ornament Nabornıh Poyasov İz Pogrebnih Nik-Haya, Plastika i Risunki Drevnih Kultur. Novosibirsk 1983, s. 149-152.
- [23] Hudyakov, Y.S., Pamyatniki Uygurskoy Kulturi v Mongolii, Sentralnaya Aziya i Sosednie Territorii v Srednie Veka, Novosibirsk 1990, resim 3. 1, 3. 5; Kiselev, S.V., İz İstorii Kitayskoy Çerpitsı, SA. 1959, no 3, s. 165, 166.
- [24] Kiselev, S.V., Drevnyaya İstoriya Yujnoy Sibiri, s. 349, 350, 360.
- [25] Kiselev, S.V., Drevnyaya İstoriya Yujnoy Sibiri, s. 349, 350, 360.
- [26] Kiselev, S.V., Drevnyaya İstoriya Yujnoy Sibiri, s. 349, 350, 360.
- [27] Neçaeva, L.G., Pogrebeniya s Truposojjeniyem Mogilnika

- Topa-Tal-Artı, Trudı TKATSEE. M. -L. 1966, cilt 2, s. 129, resim 78.
- [28] Marşak, B.İ., Sogdiyskoe Serebro, M. 1971, s. 54-57.
- [29] Yevtyuxova, L.A., Arheologičeskie Pamyatniki Yeniseyskih Kırızov (Hakasov), Abakan 1948, s. 46.
- [30] Yevtyuxova, L.A., Arheologičeskie Pamyatniki Yeniseyskih Kırızov (Hakasov), Abakan 1948, s. 45.
- [31] Arslanova, F. H., Kurganı s Truposojjeniem v Verhnem Priirtıŝye, Poiski i Raskopki v Kazakistane, Alma-Ata 1972, s. 64; Hudyakov, Y. S., Kırızı v Vostočnom Turkistane, Kırızı, Etnogeneticheskiye i Etnokulturnıye Prosessi v Drevnosti i Srenevekovıye v Sentralnoy Azii, Bişkek 1996, s. 183-186; Kovıçev, E. V., Srednevekovoe Pogrebeniye s Truposojjeniyem İz Vostočnogo Zabaykalya i Ego Kulturnıye Svyazi, Novosibirsk 1985, s. 52.
- [32] Kızlasov; L.P.;Korol, G.G., Dekorativnoye İskusstvo Srednevekovıh Hakasov Kak İstoriçeskiy İstoçnik, M. 1990, s. 158-168.
- [33] Hudyakov, Y.S., Şamanizm i Mirovıye Religii u Kırızov v Epohu Srednevekovya, Traditsionniye Verovaniyai Bıt Narodov Sibiri, Novosibirsk 1987, s. 71, 72.
- [34] Yevtyuxova, L.A., Arheologičeskie Pamyatniki Yeniseyskih Kırızov (Hakasov), Abakan 1948, Resim 24.
- [35] Neçayeva, L.G., Pogrebeniya s Truposojjeniyem Mogilnika Tora Tal Artı, Resim 20, 4.
- [36] Yevtyuxova, L.A., Arheologičeskie Pamyatniki Yeniseyskih Kırızov (Hakasov), Abakan 1948, s. 27, 58.
- [37] Savinov, D.G., Etnokulturnıye Svyazi Yeniseyskih Kırızov i Kimakov v IX-X vv., Tyurkologičeskiy Sbornik, 1975, Moskva 1978, s. 223.
- [38] Ahinjanov, S.M., Etnokulturnaya Prinadlejnost Pamyatnikov Srednevekovıh Koçevnikov, Arheologičeskiye Pamyatniki v Zone Zatepleniya Şulbinskoy GES. Alma Ata 1987, s. 246; Mogiknikov, V.A., Srostinskaya Kultura, Stepı Evrazii v Epohu Srednevekovya, Moskva 1981, s. 45.
- [39] Trifonov, Y.İ., Pamyatniki Srednevekovıh Kaçevnikov, Arheologičeskiye Pamyatniki v Zone Zatepleniya Şulbinskoy GES.

Alma-Ata 1987, s. 128, 190, 223.

[40] Trifonov, Y.İ., Pamyatniki Srednevekovih Kaçevnikov, Arheologičeskiye Pamyatniki v Zone Zatopleniya Şulbinskoy GES. Alma-Ata 1987, s. 172, res. 88, 2, 3; Arslanova, F.H., Pogrebeniya Tyurkskogo Vremeni v Vostočnom Kazakistane, Kultura Drevnih Skotovodov i Zemlyedeltsev Kazakistana, Alma-Ata 1969, s. 52.

[41] Mogilnikov, V.A., Kimaki, Stepі Evrazii v Epohu Srednevekovya, Moskva 1981, s. 44.

[42] Savinov, D.G., Rasselenie Kimakov v IX-X vv. Po Dannım Arheologičeskih İstočnikov, Proşloe Kazakistana po Arheologičeskim İstočnikom, Alma-Ata 1976, s. 97, Tab. 1. 2; 1. 26; 1. 3; 1. 27.

[43] Trifonov, Y.İ., Pamyatniki Srednevekovih Kaçevnikov, s. 207.

[44] Trifonov, Y.İ., Pamyatniki Srednevekovih Kaçevnikov, Res. 102. 2.

[45] Trifonov, Y.İ., Pamyatniki Srednevekovih Kaçevnikov, Res. 102. 1; Savinov, D. G., Rasselenie Kimakov v IX-X vv. Po Dannım Arheologičeskih İstočnikov, Proşloe Kazakistana po Arheologičeskim İstočnikom, Alma-Ata 1976, s. 97, Tab. 1. 12, 1. 32; Mogilnikov, V.A., Kimaki, Stepі Evrazii v Epohu Srednevekovya, Moskva 1981, res. 26, 43.

[46] Savinov, D.G., Rasselenie Kimakov v IX-X vv. Po Dannım Arheologičeskih İstočnikov, Proşloe Kazakistana po Arheologičeskim İstočnikom, Alma-Ata 1976, s. 97, Tab. 1. 8, 1. 31; Trifonov, Y.İ., Pamyatniki Srednevekovih Kaçevnikov, Arheologičeskiye Pamyatniki v Zone Zatopleniya Şulbinskoy GES. Alma-Ata 1987, res. 74, 47; Mogilnikov, V.A., Kimaki, Stepі Evrazii v Epohu Srednevekovya, Moskva 1981, Res. 26, 86.

[47] Savinov, D.G., Rasselenie Kimakov v IX-X vv. Po Dannım Arheologičeskih İstočnikov, Proşloe Kazakistana po Arheologičeskim İstočnikom, Alma-Ata 1976, s. 97, Tab. 1. 1, 1. 25; Mogilnikov, V.A., Kimaki, Res. 26, 87.

[48] Yevtyuxova, L.A., Arheologičeskie Pamyatniki Yeniseyskih Kızızov (Hakasov), Abakan 1948, Res. 196.

[49] Arslanova, F. H.; Klyaştorıy, S. G., Runičeskaya Nadpis

na Zerkale iz Verhnego Priirtıŝya, Tyurkologičeskiy Sbornik 1972, Moskva 1973, s. 315.

[50] Trifonov, Y.İ., Pamyatniki Srednevekovıh Kaçevnikov, Arhelogičeskiye Pamyatniki v Zone Zatopleniya Şulbinskoy GES, Alma-Ata 1987, s. 129, 161.

Resim: V.Surikov «Sibir güzeli», 1891 Şekillendiriş we heýkeltaraşlyk sungaty